

Politeja

nr 6(75), 2021, s. 263-282

<https://doi.org/10.12797/Politeja.18.2021.75.13>

Licencja: CC BY-NC-ND 4.0

Jan W. TKACZYŃSKI Uniwersytet Jagielloński
jan.tkaczynski@uj.edu.pl**Joanna M. GUZIK** Uniwersytet Jagielloński
joanna.m.guzik@uj.edu.pl**Maciej PLETNIA** Uniwersytet Jagielloński
maciej.pletnia@uj.edu.pl

PROCES STARZENIA SIĘ SPOŁECZEŃSTW

O POTRZEBIE BADAŃ W ZAKRESIE (NIE)UCHRONNOŚCI ZMIAN DEMOGRAFICZNYCH A (NIE)TRAFNOŚCI POLITYKI SPOŁECZNEJ PAŃSTWA W ŚWIETLE DOŚWIADCZEŃ JAPONII, KOREI POŁUDNIOWEJ, NIEMIEC I POLSKI

ABSTRACT **The Process of Ageing of Societies: On the Need for Research on (In) Resilience of Demographic Change and (In)Appropriateness of State Social Policy in the Context of the Japanese, South Korean, German and Polish Experiences**

The existence of a low birth rate has so far frequently been associated with the repercussions of either armed conflicts or epidemics. Economic crises, religious upheavals, cultural changes or industrial revolutions have also been cited as causes, albeit less frequently. The phenomenon of the ageing of societies which we are currently observing, however, has – by all indications – other and not yet fully defined causes. It is therefore worth considering not only why this is happening, but also if the phenomenon stems from the same causes everywhere. It may well be that the phenomenon of ageing societies occurs in various parts of the globe, but this does not prove that it is an automatism, caused by the same

combination of factors. Therefore, it is crucial to clarify which of the defined factors play a catalytic role in the process under consideration, and which factors are indifferent or of marginal significance in relation to it, as well as whether it is possible, on the basis of comparative analysis of the cases of the proposed countries, to ascribe universal importance to all of them?

Keywords: demographic crisis, cultural changes, social policy, economy, Japan, South Korea, Germany, Poland

Słowa kluczowe: kryzys demograficzny, przemiany kulturowe, polityka społeczna, gospodarka, Japonia, Korea Południowa, Niemcy, Polska

Nawet powierzchowny przegląd agendy aktualnych problemów polityki krajowej w kontekście międzynarodowym ujawni bez trudu, że jednym z bardziej ważkich zagadnień jest proces starzenia się społeczeństw państw wysokorozwiniętych. Ilustruje to spostrzeżenie w sposób naoczny porównawcze zestawienie Japonii, Korei Południowej, Niemiec oraz Polski. Okazuje się bowiem, że niezależnie od czynników o charakterze kulturowym, społecznym, ekonomicznym bądź politycznym wymieniony problem dotyka w podobnym stopniu państwa kręgu kultury tak konfucjańskiej (Japonia, Korea Południowa), jak judeochrześcijańskiej (Niemcy, Polska), otwarte na migrację (Niemcy), jak zamknięte dla niej (Japonia), młode demokracje (Korea Południowa), jak uchodzące za przykład dojrzałej (Niemcy), będące wreszcie gospodarczymi gigantami (Japonia, Niemcy), jak i dopiero wstępujące na ścieżkę przyspieszonego rozwoju swojej gospodarki (Polska). W przypuszczeniu tym upewnia poniższe zestawienie demograficzne, według którego od roku 1980 ubywa osób w przedziale wiekowym 0-19. Jednocześnie, jak pokazuje dalej przedstawiona tabela nr 1, udział grup wiekowych 20-64 oraz powyżej 65. roku życia znacząco przewyższa tę pierwszą.

Chociaż w dyskusji na temat starzenia się społeczeństwa w Japonii¹ i Korei Południowej², Niemczech³ oraz Polsce⁴ daje się zaobserwować według obecnego stanu wiedzy zwiększenie częstotliwości pojawiania się głosów ostrzegawczych, to jednak musi zaskakiwać, że realność ziszczenia się wykazywanego statystycznie rosnącego zagrożenia zapaści demograficznej nadal nie przebiła się do szerszej świadomości społecznej.

¹ Wiodące nazwiska w dyskursie w i o Japonii: Florian Coulmas, Toshihiko Hara, Reiko Hayashi, Shigeki Matsuda, Tomo Nishimura, Toru Suzuki.

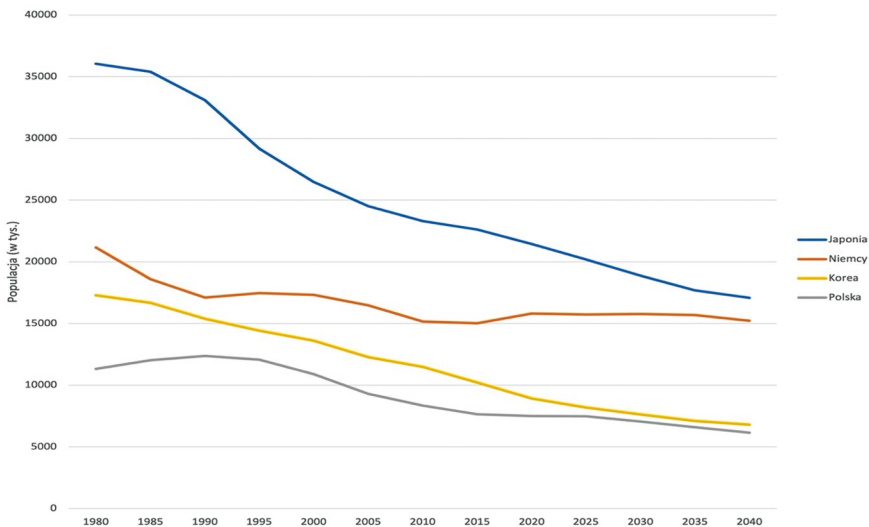
² Wiodące nazwiska w dyskursie w i o Korei Południowej: Sung-Jae Choi, Kwang-hee Jun, Andrew Eun-gi Kim, Kyung-ah Kim, Erin Hye-Won Kim, Inkyung Kim, Sam Hyun Yoo.

³ Wiodące nazwiska w dyskursie w i o Niemczech: Christina Anger, Anja Behrens-Potratz, Frauke Brosius-Gersdorf, Ullrich Heilemann, Michael Kuhn, Nikolaus Werz.

⁴ Wiodące nazwiska w dyskursie w i o Polsce: Ewa Frączak, Jolanta I. Grotowska-Leder, Irena E. Kowrowska, Jolanta Kurkiewicz, Ireneusz Kuropka, Rajmund Mydel, Krystyna Slany, Marcin Stonawski, Ryszard Szarfenberg, Paweł Ulman.

Zupełnie tak, jakby występowanie więzi koniecznej, *vinculum substantiale*, między bezpieczeństwem demograficznym a wzrostem (lub przynajmniej utrzymaniem) zamożności społeczeństwa w danym państwie nie było brane pod uwagę na poważnie. Źródłem tego podejścia należy za Peterem McDonaldem szukać w latach 70. i 80. XX w., kiedy to rządzący byli przekonani, że niska dzietność ma charakter przejściowy. Powszechne było zarazem przekonanie, że koszty związane z wprowadzeniem określonych polityk prorodzinnych przełożą się automatycznie na zakładane efekty, a konsekwencje niskiej dzietności można zminimalizować skuteczną polityką imigracyjną⁵. Tego rodzaju podejście musi zaskakiwać, jeśli uwzględnić, że niekorzystne prognozy demograficzne powinny przecież przemawiać od dawna do wyobraźni i zmuszać do podjęcia nie tyle doraźnych i nieskoordynowanych kroków ratunkowych, ile przemyślanych przeciwdziałań o charakterze długofalowym.

Wykres 1. Zmiany liczebności osób w wieku 0-19 w Japonii, Korei Południowej, Niemczech oraz Polsce od 1980 do 2020 (z uwzględnieniem prognozy do 2040 r.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportu Organizacji Narodów Zjednoczonych: *World Population Prospects 2019*, [online] <https://population.un.org/wpp/Download/Standard/Population/>. Dane od 2025 do 2040 r. stanowią prognozę ONZ na podstawie dotychczasowych doświadczeń każdego z krajów. Szczegółowa definicja projekcji średniowariantowej (*medium-variant projection*) dostępna jest na stronach ONZ (<https://population.un.org/wpp/DefinitionOfProjectionVariants/>).

Tymczasem trudno wysledzić w dyskursie publicznym zarówno poważne próby przedstawienia konsekwencji spełnienia się czarnych scenariuszy demograficznych, jak i – tym bardziej – pomysły na poradzenie sobie z nimi. Jeśli bowiem kwerenda literatury przedmiotu nie zwodzi, to znajdujemy w niej co prawda ważne opracowania

⁵ P. McDonald, *Low Fertility and the State: The Efficacy of Policy*, „Population and Development Review” 2006, vol. 32, nr 3, s. 487-488.

wycinkowych elementów w zakresie tytułowej problematyki⁶, zwłaszcza o charakterze *stricte* demograficznym, brak jest jednak całościowych studiów poświęconych temu zagadnieniu z perspektywy uwzględniającej zarówno komponenty społeczno-kulturowe, jak i ekonomiczno-polityczne. Wreszcie nie sposób nie zauważyć studiów dotyczących poruszanych tutaj zagadnień, tyle że odnoszących się do sytuacji w danym kraju, a pomijających zupełnie porównawczy kontekst ponadnarodowy. Przeprowadzenie bowiem w rzeczonym zakresie właśnie międzynarodowych studiów synoptycznych może pozwolić nie tylko trafniej rozpoznać atypowość współczesnego zjawiska starzenia się społeczeństw, lecz zarazem sformułować bardziej adekwatne do tytułowego wyzwania środki zaradcze.

1. PRÓBA ZDEFINIOWANIA CZYNNIKÓW DETERMINUJĄCYCH PROCES STARZENIA SIĘ SPOŁECZEŃSTW

W debacie publicznej oraz toczonej równoległe do niej w środowisku naukowym dyskusji na temat starzenia się społeczeństwa w Japonii i Korei Południowej, Niemczech oraz Polsce podnoszone są co rusz to inne przyczyny i wskazywane zarazem inne zależności, które mają – zdaniem wypowiadających się w rzeczonej kwestii – prowadzić do przedmiotowego procesu. Jest to proces, o którym da się z całą pewnością powiedzieć tylko jedno: że cechują go z punktu widzenia racji stanu państwa wysoce niepokojące statystyki demograficzne. Nadal bowiem nie umiemy sprostać wyzwaniom związanym ze starzeniem się społeczeństw, ani też nie udało się tego procesu – jak dotąd – żadnemu z wymienionych państw skutecznie powstrzymać.

W debacie tej uderza jednak nie tyle mnogość prezentowanych opinii i ocen, ile rozmaitość środków zaradczych, którym – z powodów najczęściej dyktowanych doraźnymi korzyściami politycznymi – próbuje się nadać charakter *panaceum*. Tymczasem, jak się okazuje, niezależnie od takiej bądź innej polityki demograficznej państwa, skutki podejmowanych działań w sposób wyraźny odbiegają od spodziewanych efektów. Zupełnie tak, jakby materia społeczna była tutaj jedynie w znikomym stopniu podatna na te bądź inne bodźce ze strony państwa. Ilustrują to bowiem bezspornie rezultaty różnych odłon polityki demograficznej nie tylko w wyszczególnionych w tytule, ale i innych krajach świata.

Zrozumieniu, o czym jest mowa, dopomoże najpierw wyłożenie procesu starzenia się społeczeństw jako tego, który pozwala przy rosnącej średniej długości życia oznaczyć go jako odwrotność przyrostu demograficznego. Niski, bądź wręcz ujemny, przyrost demograficzny cechujący dane państwo jest bez wątpienia kluczowym czynnikiem wpływającym na starzenie się społeczeństw przedmiotowych państw. Coraz niższy współczynnik dzietności prowadzi do tego, że nie mamy już więcej do czynienia z prostą zastępowalnością pokoleń, ale ze stopniowym kurczeniem się danej populacji. To poniekąd potwierdza teoria przejść demograficznych (*Demographic Transition*

⁶ Patrz: końcowy wykaz literatury przedmiotu.

Theory), według której przechodzenie społeczeństw od fazy wysokiego współczynnika urodzin do niskich wartości tego czynnika można uznać za towarzyszące nieuchronnie rozwojowi demograficznemu społeczeństw. Wprowadzenie jednak do tak naszkicowanego modelu nowego czynnika, jakim jest saldo migracji, stawia według Dirka Jana van de Kaa⁷ pod znakiem zapytania taki przebieg procesu demograficznego. Aczkolwiek trudne staje się podważenie przywołanej teorii, jeśli uwzględnić wiele mówiące wskazanie Rajmunda Mydla⁸, że również kraje migracyjne z liczną grupą allochtonów, jak Niemcy czy USA, zmierzają w kierunku starości demograficznej.

To pokazuje, jak istotna z punktu widzenia analizowanego zagadnienia jest właśnie kwestia dzietności, choć rzeczony współczynnik nie może w sposób oczywisty pretendować do miana jedynego czynnika wpływającego na starzenie się społeczeństw. Do innych, odnotowywanych powszechnie w literaturze przedmiotu, należy bowiem rosnąca w państwach rozwiniętych średnia długość życia⁹. Dane statystyczne poświadczają, że żyjemy nie tylko dłużej, ale że również jakość naszego życia, pomimo zaawansowanego wieku, jest coraz lepsza. Mimo to należy jednak wskazać, że o ile oba te procesy należy rozpatrywać jako zjawisko pozytywne, a nawet pożądane, o tyle występowanie równoległe do niego właśnie niskiego przyrostu naturalnego przekłada się na przyspieszenie tempa starzenia się społeczeństw. Według ostatnich dostępnych danych Eurostatu za rok 2020 w skali całej Unii Europejskiej 20,6% populacji stanowiły osoby powyżej 65. roku życia, a osoby poniżej 14. zaledwie 15,1%¹⁰. W Niemczech oraz Polsce jest to odpowiednio 21,8% i 18,2%, jeśli chodzi o osoby powyżej 65. roku życia, oraz 13,7% i 15,4%, jeśli mowa o osobach poniżej 14. roku życia¹¹. O ile w Korei Południowej sytuacja przedstawia się podobnie, o tyle dane z Japonii pokazują stan bardziej alarmujący. W pierwszym z wymienionych krajów w 2020 r. 15,79% populacji stanowiły osoby powyżej 65. roku życia, a 12,54% osoby poniżej 14.¹², gdy tymczasem w Japonii już 28,4% populacji stanowią osoby powyżej 65. roku życia, a tylko 12,45% poniżej 14.¹³

⁷ D.J. van de Kaa, *Is the Second Demographic Transition a Useful Research Concept Questions and Answers*, „Vienna Yearbook of Population Research” 2006, vol. 2, s. 6.

⁸ R. Mydel, *Japonia w procesie przejścia od demograficznej dojrzałości do demograficznego schyłku*, Kraków 2016, s. 20-21.

⁹ E. Frątczak, *Population Ageing in Poland*, [w:] *Population Ageing in Central and Eastern Europe: Societal and Policy Implications*, red. A. Hoff, Abingdon 2016, s. 12.

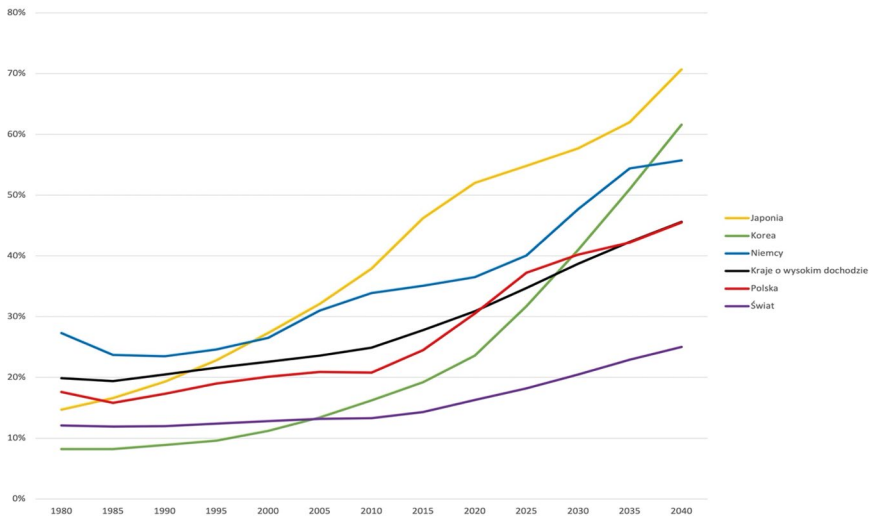
¹⁰ Eurostat: Statistics Explained, *Population Structure and Ageing*, [online] https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population_structure_and_ageing#The_share_of_elderly_people_continues_to_increase, 10 VIII 2021.

¹¹ Eurostat: Statistics Explained, *Population Structure and Ageing*, [online] https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population_structure_and_ageing#The_share_of_elderly_people_continues_to_increase, 10 VIII 2021.

¹² Statista, *South Korea: Age Structure between 2010 and 2020*, [online] <https://www.statista.com/statistics/242558/age-distribution-in-south-korea/>, 10 VIII 2021.

¹³ Statista, *Japan: Age Distribution from 2010 to 2020*, [online] <https://www.statista.com/statistics/270087/age-distribution-in-japan/>, 10 VIII 2021.

Wykres 2. Dynamika zmian zależności osób w wieku poprodukcyjnym (65+) w stosunku do osób w wieku produkcyjnym (20-64) na 100 osób w latach 1980-2020 (z uwzględnieniem prognozy do 2040 r.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportu Organizacji Narodów Zjednoczonych: *Old-Age Dependency Ratio (Ratio of Population Aged 65+ per 100 Population 20-64)*, [online] <https://population.un.org/wpp/DataQuery/>. Pozycja „Kraje o wysokim dochodzie” uwzględnia wszystkie państwa, których dochód narodowy *per capita* w 2020 r. według danych Banku Światowego przekroczył 1535 dolarów amerykańskich (USD).

Występowanie zjawiska niskiego przyrostu naturalnego wiązano do tej pory najczęściej ze skutkami czy to konfliktów zbrojnych, czy to epidemii. Wśród przyczyn wyliczano także, choć rzadziej, kryzysy gospodarcze, przewroty religijne, przemiany kulturowe bądź rewolucje przemysłowe (techniczne). Zjawisko starzenia się społeczeństw, które aktualnie obserwujemy, ma jednak – jak wszystko na to wskazuje – inne i nie do końca jeszcze jasno określone przyczyny. Stąd jego atypowość jest na tyle intrygująca i niepokojąca zarazem, aby uznać je za wartę podjęcia pogłębionych studiów. Wreszcie dlatego, że – jak poświadczą to analiza danych statystycznych w długiej perspektywie czasowej – nie jest to zjawisko ani przejściowe, ani ograniczone do nielicznych państw świata. Według ostatnich dostępnych danych Organizacji Narodów Zjednoczonych z 2017 r. na 201 państw aż 83 borykały się z niskim współczynnikiem dzietności¹⁴.

Zastosowanie określenia „atypowość” do oznaczenia współczesnego nam procesu starzenia się społeczeństwa uzasadnia fakt, że żadna ze wskazanych determinant jego pojawienia się nie ma w sposób decydujący – w odniesieniu do tytułowych krajów – miejsca. Po zakończeniu wojny koreańskiej (1953) żadne z tych państw nie toczyło bowiem działań wojennych na swoim terytorium i nie doświadczyło też przewrotu

¹⁴ United Nations Department of Economic and Social Affairs. Population Division, *Population Facts*, [online] https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/popfacts/PopFacts_2017-10.pdf, 10 VIII 2021.

religijnego w rodzaju reformacji bądź kryzysu gospodarczego na porównywalną skalę z „Wielkim Kryzysem” w latach 30. XX stulecia. Nawet dotykająca obecnie wszystkie te kraje epidemia COVID-19 nie może być zestawiana w skutkach z pandemią grypy „hiszpanki” w latach 1918-1920 w kontekście dzietności. Skoro zatem nie zachodzą przesłanki tego rodzaju, a fakt starzenia się społeczeństwa jako dowiedziony empirycznie pozostaje bezsporny, to trudno uznać potrzebę wyjaśnienia jego przyczyn za niezasadną. Głównie dlatego, że zamiar badawczy odkrycia przyczyn tytułowego procesu należy oceniać nie tylko w kategoriach intelektualnego wyzwania akademickiego, ale jako zaczyn umożliwiający sformułowanie dezyderatu pod adresem polityki, jak skutecznie zaradzić zjawisku, które ze względu na dalekosiężne konsekwencje społeczno-gospodarcze dotyka lub będzie dotykać nas wszystkich.

Przy wszystkich uwagach porządkujących prezentowaną tutaj problematykę nie sposób pominąć dającej wiele do myślenia obserwacji ogólnej, iż określone zjawiska bądź procesy społeczne, polityczne i gospodarcze mają miejsce niezależnie od szerokości geograficznej i/lub historycznie ukształtowanej przynależności kulturowej. Niewątpliwie takim procesem jest tytułowe starzenie się społeczeństw. Od razu jednak wyłaniałoby się w związku z nim pierwsze pytanie badawcze: czy rezultat, o którym tutaj mowa, wszędzie wynika z tych samych przyczyn? Może być przecież tak, że zjawisko starzenia się społeczeństwa pojawia się co prawda w różnych częściach globu, ale to wcale jeszcze nie dowodzi występowania automatyzmu, iż wiedzie do niego ten sam splot czynników. Stąd drugie w kolejności pytanie badawcze, na które należałoby dać odpowiedź, brzmi: które ze zdefiniowanych czynników odgrywają w przedmiotowym procesie rolę katalizatora, a które czynniki są dla rzeczonoego procesu obojętne bądź mają w związku z nim marginalne znaczenie, jak również, czy da się im wszystkim na podstawie komparatystryki analiz przypadków zaproponowanych państw przypisać uniwersalne znaczenie?

Jest wreszcie trzecie pytanie badawcze: jaką w tym wszystkim rolę można bądź należy przypisać państwu? Historyczny ekskurs pozwala nie tylko uprzytomnić sobie rolę państwa w tytułowym procesie, ale i naświetlić skalę jego wpływu. To tymczasem ma dla wyjaśnienia rzeczonoego zjawiska podstawowe znaczenie, gdyż państwo nie spełnia tu jak rynek w ekonomii roli „niewidzialnej ręki”. Wręcz przeciwnie, jest ono jak najbardziej widoczne. Dzisiaj nie zawsze chce się bowiem o tym pamiętać, że gdy oddziaływanie zorganizowanej religii u progu XX stulecia niepomiaralnie zmalało, to obiektem powszechnego oddania stało się właśnie państwo. Państwo, które w zamian za to oddanie dostarczało poczucia ważności tym wszystkim, którzy wyrosli już z wieku cudów, a nie wkroczyli jeszcze w epokę gwiazd filmu, sportu, czy muzyki pop. To ustanowienie narodowego państwa na szczycie piramidy społecznego systemu wartości tłumaczy jedno z bardziej zdumiewających zjawisk 1914 r.: ochotnicy tłoczący się w punktach werbunkowych i pociągi z żołnierzami odjeżdżające na fronty I wojny światowej pośród wiwatujących tłumów¹⁵.

¹⁵ J.W. Tkaczyński, *Friedrich Naumann: herold niemieckiego imperializmu czy prekursor Unii Europejskiej?*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU” 2010, t. 18, s. 127-137.

Uderzająca musi zatem wydać zmiana, którą można zaobserwować współcześnie. Wprawdzie państwo pozostaje nadal punktem odniesienia, ale nie jako wyższy system wartości, któremu można by zechcieć się podporządkować. Tę ambiwalencję naszego podejścia do państwa dobrze unaocznia obecne pragnienie, aby z jednej strony państwa było coraz mniej, gdyż jego nadzór i natrętne wtrącanie się w sprawy obywateli odczuwa się z przykrością i względem którego przeżywa się niemilo własną niemoc; z drugiej jednak strony chce się coraz więcej państwa, które by broniło przed wszystkimi możliwymi nieszczęściami pochodzącymi od natury lub od społeczeństwa i które by, mówiąc wprost, wspierało naszą sprawę przeciwko wszystkim innym. Jednym słowem państwa, które według przewrotnie sformułowanej przez Leszka Kołakowskiego już w 1979 r. diagnozy umiałoby połączyć harmonijnie raj anarchistyczny z rajem totalitarnym: państwo będzie niczym, a zarazem będzie wszystkim. W takim państwie każdy z nas będzie chroniony jak niemowlę w kołysce i każdy z nas będzie miał doskonałą wolność indywidualnego rozwoju czy jednostkowej samorealizacji¹⁶.

Choć istnienie takiego państwa stosownie do prawideł logicznego myślenia nie jest możliwe, to jako ideał według jednych lub mrzonka według drugich nie chce się on(a) ulotnić w odległe sfery niebytu i uporczywie z nami pozostaje. Wszystkie kolejne rewolucje są tego przecież żywym dowodem. Niemniej jednak, podchodząc z oczywistą dozą sceptycyzmu do nośności społecznej tak określonej idei, musimy równocześnie podnieść, że państwo w swoim nowożytnym kształcie instytucjonalnym sprawdziło się jako model organizacji społeczno-politycznej. Od czasów rewolucji francuskiej (1789) pozostaje ono własnością wszystkich obywateli, gdy tymczasem koncerny są własnością jedynie akcjonariuszy.

Nie ma wątpliwości, że demokratyczne państwo prawa ma więcej szans (choć nie gwarancji), iż podejmować będzie ważne decyzje oparte na przesłankach racjonalnych, a przede wszystkim, że będzie mogło (chciało) naprawiać swoje błędy. Takie założenie uprawniałoby do sformułowania pierwszej hipotezy: czy może odpowiadać prawdzie stwierdzenie, że wpływ państwa w tytułowym segmencie na procesy demograficzne w odniesieniu do wymienionych państw jest (był) żaden, a jeśli już, to zaledwie w wymiarze krótkoterminowym? A może przyczyna porażek aktualnych polityk demograficznych tych krajów leży – to druga hipoteza – w ich nietrafności wynikającej z do-
rażnego charakteru podejmowanych działań? Tego rodzaju przypuszczenie badawcze można tutaj uznać o tyle jako zasadne, o ile uwzględnić, że żadne ze wskazanych państw nie prowadzi(ło) dotąd celowościowej polityki demograficznej w tytułowym aspekcie dłuższej aniżeli dekadę.

Stwierdzenie tego faktu musi zaskakiwać, ponieważ – jak już wskazano – problem starzenia się społeczeństwa nie jest procesem, który by nie dotykał każdego z tych państw już od dłuższego czasu. Nawet bardzo pobieżny ogląd komparatystyczny wykresów demograficznych w odniesieniu do analizowanych krajów pokazuje bowiem dowodnie, że proces odwracania się tzw. piramidy demograficznej można było zacząć

¹⁶ L. Kołakowski, *Więć utracona*, [w:] L. Kołakowski, *Czy diabeł może być zbawiony i 27 innych kazań*, Kraków 2006, s. 37-38.

obserwować już przed 20-30 laty. Stąd przyjęcie owego spostrzeżenia za trafne uprawnienia do wysunięcia wniosku, że polityka wymienionych państw albo nie potrafiła, albo nie chciała znaleźć zadowalającego rozwiązania rzeczonoego problemu. Być może dlatego, że – jak wolno tutaj sformułować kolejne przypuszczenie badawcze – długoterminowa polityka demograficzna w tym przypadku padła ofiarą najwidoczniej krótkowzrocznej gry politycznej. Konstatacja Paula Johnsona¹⁷, że politycy widzą *res publica* jedynie w kategoriach głosowania, nic bowiem nie straciła ze swojej aktualności i ma się nadal świetnie, i to – rzecz warta uzupełnienia – niezależnie od barw politycznych sprawujących w danym momencie władzę.

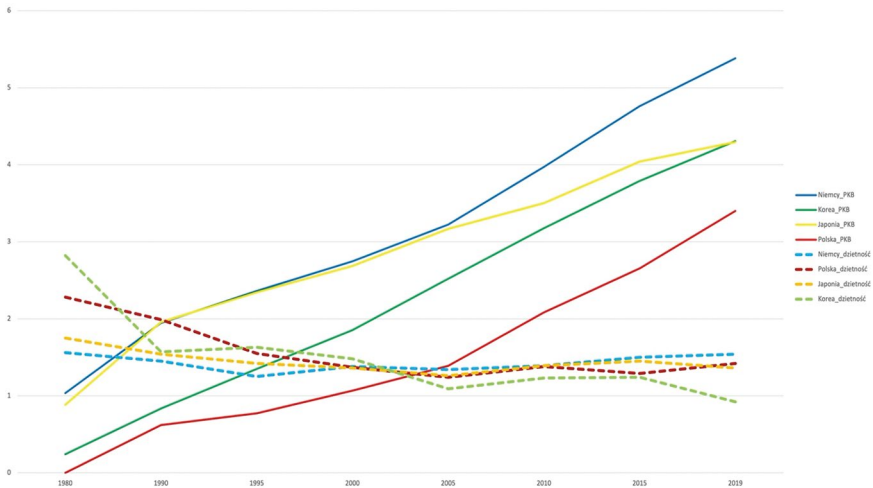
Jakkolwiek byłyby jednak surowa ocena działań demograficznych rządzących, bezstronność poznawcza nie pozwala usunąć z pola widzenia czy to innych wątpliwości, czy to innych przypuszczeń. Skoro bowiem – jak zakładamy – starzenie się społeczeństw w wymienionych państwach zachodzi niezależnie od długości trwania realizowanej w nich polityki demograficznej, to czyż nie byłoby tutaj uprawnione i takie, jeszcze inne, przypuszczenie badawcze, które głosi, że być może mamy do czynienia z procesem uniwersalnym i ponadczasowym, gdyż współzależnym z osiągnięciem określonego poziomu zamożności? Taki wniosek można przecież wywieść z poniższego wykresu, według którego, pomimo że obserwujemy wzrost dobrobytu, to przyrost naturalny ciągle maleje. Dane zaprezentowane na wykresie poniżej dobitnie ukazują, że w okresie 1980-2019 w analizowanych państwach przyrost naturalny jest wręcz odwrotnie proporcjonalny do wzrostu PKB *per capita*. Dotyczy to zarówno państw, które wchodziły w ostatnią dekadę XX w. na niezwykle wysokim poziomie zamożności (Japonia i Niemcy), jak i tych, które dopiero rozpoczynały swoją drogę do dobrobytu (Korea Południowa i Polska).

Sformułowane powyżej przypuszczenie badawcze oznaczałoby jednak przyznanie mu cechy równoważnej z przyjęciem tezy o wyłącznie deterministycznym przebiegu zjawisk społecznych, a więc w taki sposób, jaki – w zasadzie – wykluczałby wpływ państwa na zachowanie społeczne. Stąd teza o pułapce niskiej dzietności (*low fertility trap hypothesis*), według której państwa, raz osiągnąwszy niski wskaźnik dzietności, nie są go w stanie więcej skorygować¹⁸, wygląda wprawdzie na nadzwyczaj ciekawą poznawczo, mimo to klasyfikującą się do kategorii dowodzenia *a contrario*. Wiemy bowiem, że wpływ państwa istnieje i że odnosi się on również do kwestii demograficznych. Stąd główne pytanie badawcze nie może brzmieć tutaj, czy, tylko jak państwo może skutecznie wpływać na pożądane jego racją stanu zachodzenie przedmiotowych procesów. Znalezienie odpowiedzi na nie byłoby tutaj zarazem sformułowaniem dezyderatu pod adresem polityki demograficznej państwa, w jaki sposób jest możliwe w obecnej sytuacji realne wyjście z pułapki starzenia się społeczeństwa.

¹⁷ P. Johnson, *A History of the Modern World from 1917 to the 1980s*, London 1983, s. 682.

¹⁸ W. Lutz, V. Skirbekk, M.R. Testa, *The Low-Fertility Trap Hypothesis: Forces that May Lead to Further Postponement and Fewer Births in Europe*, „Vienna Yearbook of Population Research” 2006, vol. 4, s. 173 oraz T. Nishimura, *Cross-Country Comparative Study on Achievement of Desired Number of Children: With a Focus on the Impact of Child Education Expenses*, [w:] *Low Fertility in Advanced Asian Economies*, red. S. Matsuda, Cham 2020, s. 66-68.

Wykres 3. Dynamika zmian PKB *per capita* oraz współczynnika dzietności w Japonii, Korei Południowej, Niemczech oraz w Polsce w latach 1980-2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportów OECD: *Fertility Rates*, [online] <https://data.oecd.org/pop/fertility-rates.htm#indicator-chart> oraz *Gross Domestic Product (GDP)*, [online] <https://data.oecd.org/gdp/gross-domestic-product-gdp.htm>. Dane za rok 2020 są aktualnie w opracowaniu. OECD nie posiada danych dla PKB Polski za rok 1980, dlatego przyjęto tu wartość zero. W celu porównania dynamiki obu procesów w formie graficznej zdecydowano się na przesunięcie rzędu wartości PKB i stąd jednostką bazową dla PKB jest tutaj 10 000 USD. Wskaźnik dzietności pozostawiono bez zmian.

2. O KONCEPCJI BADAŃ TYTUŁOWEGO PROCESU UWAG METODOLOGICZNYCH KILKA

Niezależnie od odwołania się do tego bądź innego wskaźnika w zakresie analizowanego procesu błędne byłoby pominięcie przy konstruowaniu ogólnego planu badań sformułowania najpierw pytania wyjściowego. Taki zabieg, rozumiany tutaj jako pierwszy etap, zakreślałby bowiem ramy (punkty brzegowe) odpowiadającego mu szczegółowego celu badawczego. Ten zaś, co nie jest tu bez znaczenia, formatowałby następnie koncepcję całościowego procesu badawczego. Stąd zasadne staje się przyjęcie, że postawionemu pytaniu wyjściowemu (*czy proces starzenia się społeczeństw tytułowych państw przebiega całkowicie niezależnie od wskazanych czynników, czy też są inne, tutaj jeszcze nienazwane, które jednak – jak najbardziej – go determinują?*) można z powodzeniem przypisać oczekiwanie udzielenia na nie odpowiedzi, które byłyby rozumiane właśnie jako osiągnięcie pierwszego szczegółowego celu badawczego.

Potrzeba zachowania należytej ostrożności badawczej podpowiada jednak powtórzenie tego zabiegu również na kolejnym, drugim etapie. Stąd osiągnięcie drugiego szczegółowego celu badawczego miałyby miejsce za pośrednictwem udzielenia odpowiedzi na pytanie: *czy mamy tutaj do czynienia z procesem o charakterze uniwersalnym i organicznie*

zależnym jedynie od stopnia rozwoju cywilizacyjnego, a przez to niezależnym od tej bądź innej polityki państwa, czy też jednak jest to proces społeczny, który – jak każdy inny – może podlegać wpływowi nakreślonej polityki celowościowej państwa, a zatem, mówiąc krótko, stanowić wypadkową tego bądź innego nań oddziaływania? Wszystko dlatego, że jeśli przyjąć, że demokratyczne państwo prawa pozostaje nadal głównym kreatorem narodowych procesów społeczno-politycznych, a pogłoski o jego śmierci są – trawestując *bon mot* Marka Twaina – mocno przesadzone, to nie sposób zaprzeczyć, iż pozostające w jego dyspozycji instrumentarium wykonawcze pozwala (może pozwolić) na skuteczną zmianę determinowanych kulturowo i ekonomicznie paradygmatów społecznego zachowania.

W konsekwencji, uwzględniając odpowiedzi wywiedzione z obu powyższych, podwójnie złożonych, pytań, można by dopiero na trzecim etapie procesu badawczego pokusić się o falsyfikację (nie)prawdziwości przyjętych tutaj hipotez badawczych, a w dalszej kolejności podjąć się na tej podstawie próby agregacji czynników determinujących tytułowy proces. Przedmiotowa agregacja miałaby przy tym tę zaletę, że – jak wolno założyć – pozwoliłaby ona na skonstruowanie uniwersalnego probierza wskaźników, za pomocą których można by następnie nie tylko wykreślić z dużym prawdopodobieństwem krzywą rozwoju demograficznego w danym państwie, ale i wykazać jej zależność od przyjętych zmiennych. To upoważniałoby do ustalenia i przedstawienia w efekcie, rozumianym tutaj jako etap czwarty, rekomendacji w zakresie skutecznej polityki demograficznej państwa.

Patrząc na zaprezentowane poniżej w formie „pigulki” statystycznej wyniki badań wstępnych, można by uznać, że obrazowanie tytułowej problematyki w taki sposób jest tak jednoznaczne w swojej wymowie, iż dalsze dowodzenie w tym zakresie nie wymaga już dodatkowych studiów.

Tak jednak nie jest. Uchwycenie, samych jedynie statystycznie ustalonych, punktów odniesienia w przebiegu analizowanego procesu nie może być przecież utożsamione z uznaniem ich jako zależności przyczynowo-skutkowej. Te bowiem pozwoliłaby wyłożyć dopiero analiza wszystkich przyjętych w tym przypadku determinant. To po pierwsze. Po drugie natomiast, nie sposób przeoczyć, że przedmiotowe zmiany to wynik nie *creatio ex nihilo*, ale konsekwencja zarówno mierzalnego postępu gospodarczego, jak i zmian cywilizacyjnych. Tymczasem te ostatnie, jak wskazuje na to kwerenda bibliograficzna, wymykają się jednak statystycznej kontroli. Stąd zamiar odwrócenia niekorzystnych z punktu widzenia racji stanu państwa trendów demograficznych nie może sprowadzać się zaledwie do wyjaśnienia wspartego instrumentami z dziedziny statystyki, ale powinien stanowić również wynik przełożenia wspomnianych powyżej rekomendacji w zestaw systemowo proponowanych działań zapobiegawczych i/lub ratujących o charakterze społecznym, politycznym i ekonomicznym.

Trudno nie dostrzec, że tak zaproponowany dukt dowodzenia może kryć w sobie nie tylko niespodzianki badawcze wynikające przykładowo z braku dostępu do tych bądź innych źródeł, ale wręcz ryzyka. Łatwiej jest przecież dowodzić podług empirycznie przeprowadzanego na podstawie liczb procesu analitycznego, jak na podstawie niewymiernych czynników kulturowych. Mimo to nie da się tutaj przemilczeć, nawet jeśli brzmi to banalnie, że zjawiska społeczne nie dają się badać, a w konsekwencji oceniać,

wyłącznie na drodze statystycznej. Skoro zatem tak jest, to nie sposób zbyć milczeniem ryzyko wystąpienia nieoczekiwanych zjawisk/zdarzeń, które mogą mimo ustalonej strategii badania zakłócić w efekcie wykreślenie przebiegu rozwoju demograficznego. Rozprzestrzenianie się pandemii COVID-19 stanowi tutaj najlepszy przykład. Niemniej jednak wolno przyjąć, że *vis maior* w formie tego bądź innego rodzaju zdarzenia losowego może co prawda wpłynąć na przebieg tytułowego procesu, ale jak pokazuje to obserwowany w perspektywie długoterminowej dotychczasowy przebieg analizowanych zmian demograficznych – jedynie krótkoterminowo.

Tabela 1. Dynamika zmian w strukturze wskaźnika osób w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym oraz poprodukcyjnym na przykładzie Japonii, Korei Południowej, Niemiec i Polski w latach 1980 i 2020 (w %)

	Japonia		Korea Południowa		Niemcy		Polska	
	1980	2020	1980	2020	1980	2020	1980	2020
Osoby w wieku przedprodukcyjnym	23,5	12,49	34,0	12,02	14,5	12,89	24,3	14,83
Osoby w wieku produkcyjnym	67,4	58,33	62,2	71,24	65,9	64,12	65,6	66,45
Osoby w wieku poprodukcyjnym	9,1	29,18	3,8	16,74	15,6	22,99	10,1	18,72

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportów OECD: *Working Age Population*, [online] <https://data.oecd.org/pop/working-age-population.htm#indicator-chart>, *Young Population*, [online] <https://data.oecd.org/pop/young-population.htm#indicator-chart>, *Elderly Population*, [online] <https://data.oecd.org/pop/elderly-population.htm#indicator-chart>. OECD definiuje „osoby w wieku przedprodukcyjnym” jako wszystkie osoby poniżej 15. roku życia. „Osoby w wieku produkcyjnym” to z kolei osoby w wieku 15-64 lat. „Osoby w wieku poprodukcyjnym” to wszystkie osoby w wieku 65 lat i powyżej. Najnowsze zestawienia OECD obejmują dane tylko do 2018 r., w związku z czym statystyki dotyczące estymacji na rok 2020 zaczerpnięto ze źródeł udostępnianych przez CIA: *The World Factbook. Japan*, [online] <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/japan/#people-and-society>; *The World Factbook. Korea, South*, [online] <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/korea-south/#people-and-society>; *The World Factbook. Germany*, [online] <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/germany/#people-and-society>; *The World Factbook. Poland*, [online] <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/poland/#people-and-society>.

W tym wszystkim daje wiele do myślenia przytoczone poniżej zestawienie wskaźników obciążenia demograficznego przez osoby w wieku poprodukcyjnym, z którego wynika, że w odniesieniu do neuralgicznego wycinka tak poddanej badaniu rzeczywistości znajdują zastosowanie różne, nachodzące na siebie terminy techniczne. Sprawa ta nie byłaby może nawet warta wzmianki, gdyby nie to, że owe *termini technici* mają jednak podstawowe znaczenie, ponieważ są kluczowym elementem języka wehikularnego, którym posługujemy się przy analizie tytułowego procesu starzenia się społeczeństw. Skoro zatem terminy te są różne, a co za tym idzie – różne pozostają także odpowiadające im wskaźniki, to równoległe odwoływanie się do nich mija się z celem, gdyż jest obarczone błędem denotacyjnym.

Tabela 2. Przykład różnorodności terminologicznej stosowanej w takich badaniach

Nazwa w języku angielskim	Proponowane tłumaczenie literackie (w nawiasie tłumaczenie dosłowne)	Wyjaśnienie
Old-Age Dependency Ratio (OADR)	Wskaźnik obciążenia demograficznego przez osoby w wieku poprodukcyjnym (dosł. wskaźnik obciążenia demograficznego przez osoby starsze)	Osoby w wieku poprodukcyjnym vs. osoby w wieku produkcyjnym
Simple Old Age Dependency Ratio (SOADR)	Prosty/zwykły wskaźnik obciążenia demograficznego przez osoby w wieku poprodukcyjnym (dosł. prosty/zwykły wskaźnik obciążenia demograficznego przez osoby starsze)	
Real Elderly Dependency Ratio (REDR)	Prawdziwy/rzeczywisty wskaźnik obciążenia demograficznego przez osoby w wieku poprodukcyjnym (dosł. prawdziwy/rzeczywisty wskaźnik obciążenia demograficznego przez seniorów/osoby starsze)	Emeryci vs. osoby czynne zawodowo (bierze pod uwagę: studentów w wieku produkcyjnym, bezrobotnych, pracowników o niskich zarobkach i emerytów w wieku produkcyjnym)
Real Old-Age Dependency Ratio (ROADR)		

Proponując w odniesieniu do tytułowych badań metodologiczną dwutorowość weryfikacji hipotez badawczych, kierujemy się przeświadczeniem, że przeprowadzane dotąd badania, jako mające charakter głównie socjologiczny, nie ułatwiają uchwycenia, czy wręcz stwierdzenia występowania nieliniarnych zależności między ustalonymi czynnikami. Mało tego, nie pozwalają orzec, czy wystąpił już ów swoisty *point of no return*, którego przekroczenie w rzeczonym procesie oznacza brak możliwości (niestety) powrotu do stanu zrównoważonego rozwoju demograficznego. Nie inaczej ma to miejsce w przypadku realizowania przez państwo określonej polityki demograficznej na podstawie fałszywych przesłanek¹⁹, co ilustruje szczególnie wymownie przykład Japonii. Wprawdzie problem niskiego przyrostu demograficznego został tam zdiagnozowany już w 1990 r., tyle tylko, że sprawczą rolę tego stanu rzeczy przypisano błędnie zawieraniu związków małżeńskich w zbyt późnym wieku²⁰.

Tymczasem, posługując się instrumentem z zakresu nauk ekonomicznych, jakim jest analiza SWOT, można by ze znacznie wyższą dozą prawdopodobieństwa niż w przypadku stosowania jedynie instrumentarium socjologicznego zdefiniować aksjomaty polityki demograficznej państwa, a następnie, na tej podstawie, ustalić odpowiednie środki zaradcze. Analiza SWOT ma bowiem tutaj tę zaletę, że pozwala uchwycić przedmiotowy proces badawczy *in statu nascendi*, a przez to, w dalszej kolejności, zapewnia zwiększenie poprawności projekcji wyników badawczych w formie prognozy demograficznej. Dotychczasowe zastosowanie analizy SWOT do badania planowania

¹⁹ W.R. Crocker, *The Japanese Population Problem: The Coming Crisis*, London 2011, s. 43-51.

²⁰ S. Shirahase, *Demography as Destiny: Falling Birthrates and the Allure of a Blended Society*, [w:] *Japan. The Precarious Future*, red. F. Baldwin, A. Allison, New York 2015, s. 14-16.

i zarządzania strategicznego w celu oceny potencjału, deficytu, jak również zagrożeń oraz możliwości wynikających z otoczenia, w którym funkcjonuje dana organizacja (w tym agencje rządowe²¹), przekonuje zarazem, że może ona w rzeczy samej stanowić ten rodzaj narzędzia badawczego, które pozwala lepiej uchwycić holistyczną ocenę potencjalnego wpływu czynników zewnętrznych oraz wewnętrznych oddziałujących na środowisko funkcjonowania przedmiotu analizy²².

Mimo to nie sposób pominąć milczeniem wyników badań, które wskazują jednak, że szczególnie w przypadku niepublicznych przedsięwzięć biznesowych metoda ta jest wykorzystywana w sposób powierzchowny, niewychodzący poza wypunktowanie i przyporządkowanie czynników do jednej z czterech kategorii²³. Stąd świadomość nazbyt uproszczonego wykorzystania możliwości, jakie daje analiza SWOT, uzasadnia – z uwagi na podkreślanie tutaj roli państwa – wprowadzenie dodatkowych mechanizmów kontrolnych. Takim byłaby tu ocena prawdopodobieństwa wystąpienia czynników zewnętrznych i wewnętrznych oraz szacowanie ich potencjalnego znaczenia (wpływu)²⁴. To prowadziłoby – przy uwzględnieniu oceny wagi każdego z wyznaczonych czynników dla danego kraju – właśnie do dwuetapowej analizy: na pierwszym etapie za pośrednictwem określenia czynników, które mogą determinująco wpływać na politykę demograficzną państwa; na drugim zaś, poprzez przypisanie tych czynników zarówno do odpowiedniej kategorii w ramach analizy SWOT, jak i do każdego z analizowanych tutaj państw.

Niemniej jednak potwierdzenie w tytułowym wymiarze poprawności przyjętego duktu dowodzenia może nastąpić naszym zdaniem dopiero po przeprowadzeniu analizy porównawczej projekcji działań wymienionych państw za pośrednictwem statystycznych modeli symulacyjnych, uwzględniających takie wskaźniki cząstkowe, jak polityka:

- a) fiskalna (wysokość progów podatkowych wobec rodzin wielodzietnych)
- b) prorodzinna (Karta Wielkiej Rodziny: ulgi na przejazdy, wyprawka szkolna)
- c) mieszkaniowa (nisko oprocentowane kredyty mieszkaniowe)
- d) rynku pracy (programy aktywizujące do podjęcia/zmiany miejsca pracy)
- e) ochrony miejsca pracy (urlopy macierzyńskie/tacierzyńskie, ojcowskie, rodzicielskie)
- f) edukacyjna (wspieranie uczenia się przez całe życie)
- g) regionalna/lokalna (obszary przemysłowione – obszary peryferyjne, miasto – wieś)
- h) wspierająca rozwój nowych technologii przeznaczonych do wsparcia polityki demograficznej.

²¹ M.M. Helms, J. Nixon, *Exploring SWOT Analysis – Where Are We Now? A Review of Academic Research from the Last Decade*, „Journal of Strategy and Management” 2020, vol. 3, nr 3, s. 218-226.

²² E. Gürel, M. Tat, *SWOT Analysis: A Theoretical Review*, „The Journal of International Social Research” 2017, vol. 10, nr 51, s. 994-995.

²³ T. Hill, R. Westbrook, *SWOT Analysis: It's Time for a Product Recall*, „Long Range Planning” 1997, vol. 30, nr 1, s. 48-50.

²⁴ D.W. Pickton, S. Wright, *What's swot in strategic analysis?*, „Strategic Change” 1998, vol. 7, nr 2, s. 103-106.

Ponadto, chcąc pozostać w zgodzie z rozumieniem polityki demograficznej jako swego rodzaju próbą odpowiedzi na zachodzące w społeczeństwie procesy, ale zarazem pozostającą pod ich wpływem, niezbędne staje się przeanalizowanie wskaźników mających potencjalnie wpływ na tak widzianą demografię²⁵. Są nimi tutaj:

- i) czynnik pandemiczny (zmiany w liczbie urodzeń, zgonów, zmiany w polityce migracyjnej)
- j) poziom zadowolenia społecznego
- k) emigracja „młodych” z badanych społeczeństw (z uwzględnieniem „drenażu mózgow”)
- l) identyfikacja lub jej brak z kulturą narodową.

Wykres 4. Schemat analizy SWOT z uwzględnieniem przykładowych czynników wpływających na politykę demograficzną

	Pozytywne	Negatywne
Wewnętrzne	SILNE STRONY Dostęp do nowoczesnych technologii dla seniorów Polityka prorodzinna Kultura wspierająca wielodzietny model rodziny Tworzenie agend (ministerstw) ds. planowania rodziny i praw kobiet	SŁABE STRONY System publicznych żłobków i przedszkoli Wysokie koszty edukacji Nierówności płacowe ze względu na płeć Brak czasu spowodowany kulturą pracy Brak kompetencji komunikacyjnych lub ich ograniczenie prowadzące do życia samotniczego Polityka prorodzinna
Zewnętrzne	SZANSE Imigracja osób w wieku produkcyjnym Programy aktywizujący kobiety Nowelizacje kodeksu cywilnego zrównujące prawa kobiet i mężczyzn Dziedzictwo kulturowe	ZAGROŻENIA Emigracja osób w wieku produkcyjnym Stresory społeczne wynikające także z dziedzictwa kulturowego

Źródło: opracowanie własne.

Musimy zarazem wskazać, że wielość czynników mających potencjalny wpływ na zmiany demograficzne oraz ich nieprzewidywalność powoduje, iż za zasadne należałoby przyjąć rok 2040 jako możliwy punkt docelowy operacjonalizacji wyników badań, a nie 2050, czy nawet koniec wieku, a które częstokroć przytacza się w projekcjach demograficznych. Takiej przezorności uczy bowiem przykład badań nad demografią Japonii przeprowadzonych przez Waltera Crockera pod koniec lat 20. XX w. Według opublikowanych po raz pierwszy w roku 1931 twierdzeń tego badacza w przeciągu kilku następnych dekad Japonia miała się borykać z przeludnieniem na znacznie większą skalę niż państwa europejskie²⁶. Jak wszakże potoczyła się historia Japonii i świata tylko

²⁵ F. Coulmas, *Population Decline and Ageing in Japan – The Social Consequences*, London 2007, s. 125-126.

²⁶ W.R. Crocker, *The Japanese Population Problem...*, s. 43-51.

w następnej jedynie dekadzie, wiemy to wszyscy aż nadto dobrze z kart podręczników do historii.

Granicy w naukach społecznych między faktem a interpretacją niepodobna ustalić inaczej, jak odpowiadając na pytanie: na co wszyscy badacze się godzą?, tj. odwołując się do *consensus omnium*, najbardziej wyśmiewanej i najczęściej używanej instancji ostatecznej w poznaniu. Jeśli pójść tym tropem badawczym, to, jak się wydaje, nie byłoby tu poczytane za błąd metodologiczny przywołanie z literatury przedmiotu wszystkich tych czynników, co do których istnieje zgoda powszechna, że warunkują one zachodzenie tytułowego procesu. Że lista czynników, które prowadzą do starzenia się społeczeństwa, nie jest mimo to nadal zamknięta, dowodzi, i to bynajmniej nie pośrednio, brak nie tylko kompleksowego wyjaśnienia przyczyn, ale i wskazania na ich podstawie *remedium*²⁷.

Stąd przy opracowywaniu wyników tak proponowanych badań aż się prosi uwzględnić wydaną w 2020 r. pracę *The Upswing. How We Came Together a Century Ago and How We Can Do It Again*²⁸. Jej autorzy, Robert D. Putnam i Shaylyn Romney Garrett, przywołują bowiem w cytowanej pracy wiele mówiące dane na temat częstotliwości występowania zaimków „ja” oraz „my” w amerykańskich publikacjach. Według tych autorów w okresie 1900-1965 odnotowano częściej zaimek „my”, gdy tymczasem dla okresu 1965-2008 stwierdzono dwukrotnie większą niż w przypadku „my” częstotliwość występowania słowa „ja”. Nawet jeśli nie uznać tych danych jako swoiste *signum temporis*, co sugerują Putnam i Garrett, to i tak nie sposób potraktować je jako nic niewnoszące do badań nad przyczynami starzenia się społeczeństw. Przesłanie *The Upswing*, i to w warstwie bynajmniej nie symbolicznej, daje się bowiem odczytać jako przydatne motto do przeprowadzania w przedmiotowym zakresie *case studies*, że być może za początek przewycięzania obecnego kryzysu demograficznego należałoby uznać przywrócenie w kulturowej sferze publicznej najpierw równowagi między „ja” a „my”.

BIBLIOGRAFIA

- Abnehmende Bevölkerung – zunehmende Probleme. Der demografische Wandel in Deutschland als Herausforderung*, red. P. Massing, K. Pohl, Frankfurt am Main 2013.
- Adachi Y., 公共的言説としての公共政策. 政策的思考と政治的思考, „Journal of Public Policy Studies” 2010, vol. 9.
- Ageing in East Asia: Challenges and Policies for the Twenty-First Century*, red. T. Fu, R. Hughes, London 2009.
- Bieber D., *Sorgenkind demografischer Wandel?: Warum die Demografie nicht an allem schuld ist*, München 2011.

²⁷ S.J. Choi, *Active ageing in South Korea*, [w:] *Active Ageing in Asia*, red. A. Walker, Ch. Aspalter, Abingdon 2015, s. 57.

²⁸ R.D. Putnam, S.R. Garrett, *The Upswing: How We Came Together a Century Ago and How We Can Do It Again*, New York 2020.

- Billari F.C., Kohler H.P., *Patterns of Low and Lowest-Low Fertility in Europe*, „Population Studies. A Journal of Demography” 2004, vol. 58, no. 2, s. 161-176, <https://doi.org/10.1080/0032472042000213695>.
- Brosius-Gersdorf F., *Demografischer Wandel und Familienförderung*, Tübingen 2011, <https://doi.org/10.1628/978-3-16-151285-8>.
- Choi S.J., *Active Ageing in South Korea*, [w:] *Active Ageing in Asia*, red. A. Walker, Ch. Aspalter, Abingdon 2015.
- Coulmas F., *Population Decline and Ageing in Japan – The Social Consequences*, London 2007, <https://doi.org/10.4324/9780203962022>.
- Crocker W.R., *The Japanese Population Problem: The Coming Crisis*, London 2011, <https://doi.org/10.4324/9780203841358>.
- Demografischer Wandel in Deutschland: Befunde und Reaktionen*, red. U. Heilemann, Berlin 2010.
- Doblhammer G., *Ageing, Care Need and Quality of Life: The Perspective of Care Givers and People in Need of Care*, Wiesbaden 2010, <https://doi.org/10.1007/978-3-531-92335-2>.
- Frątczak E., *Population Ageing in Poland*, [w:] *Population Ageing in Central and Eastern Europe: Societal and Policy Implications*, red. A. Hoff, Abingdon 2016.
- Goldstein J.R., Sobotka T., Jasilioniene A., *The End of “Lowest-Low” Fertility?*, „Population and Development Review” 2009, vol. 35, no. 4, s. 663-699, <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2009.00304.x>.
- Gürel E., Tat M., *SWOT Analysis: A Theoretical Review*, „The Journal of International Social Research” 2017, vol. 10, no. 51, s. 346-370, <https://doi.org/10.17719/jisr.2017.1832>.
- Hara T., *ドイツの少子化と家族政策の転換*, „The Journal of Population Studies” 2008, vol. 42.
- Hara T., *人口学全般 – 近年の人口動向と研究課題*, „The Journal of Population Studies” 2020, vol. 56.
- Hausmann A., *Demografischer Wandel und Kultur: Veränderungen im Kulturangebot und der Kulturnachfrage*, Wiesbaden 2009, <https://doi.org/10.1007/978-3-531-91445-9>.
- Helms M.M., Nixon J., *Exploring SWOT Analysis – Where Are We Now? A Review of Academic Research from the Last Decade*, „Journal of Strategy and Management” 2010, vol. 3, nr 3, s. 215-251, <https://doi.org/10.1108/17554251011064837>.
- Hill T., Westbrook R., *SWOT Analysis: It’s Time for a Product Recall*, „Long Range Planning” 1997, vol. 30, no. 1, s. 46-52, [https://doi.org/10.1016/S0024-6301\(96\)00095-7](https://doi.org/10.1016/S0024-6301(96)00095-7).
- Horn M., *Demografischer Wandel in Deutschland: Die lokale und regionale Perspektive*, Berlin 2007.
- Imploding Populations in Japan and Germany: A Comparison*, red. F. Coulmas, R. Lützel, Leiden 2011.
- Johnson P., *A History of the Modern World from 1917 to the 1980s*, London 1983.
- Jun K.H., *유럽의 인구동향 및 저출산 대응 가족정책과 한국 인구정책의 과제*, „Social Science Research” 2018, vol. 29, no. 1, s. 219-237, <https://doi.org/10.16881/jss.2018.01.29.1.219>.
- Kim A.E., *Global Migration and South Korea: Foreign Workers, Foreign Brides and the Making of a Multicultural Society*, „Ethnic and Racial Studies” 2009, vol. 32, no. 1, s. 70-92, <https://doi.org/10.1080/01419870802044197>.

- Kim A.E., *The Social Perils of the Korean Financial Crisis*, „Journal of Contemporary Asia” 2004, vol. 34, no. 2, s. 221-237, <https://doi.org/10.1080/00472330480000061>.
- Kim E.H.W., *Women's Attitudes Toward Family Formation and Life Stage Transitions: A Longitudinal Study in Korea*, „Journal of Marriage and Family” 2015, vol. 77, no. 5, s. 1074-1090, <https://doi.org/10.1111/jomf.12222>.
- Kim K., 결혼 여성의 출산율에 영향을 미치는 요인 분석, „Culture and Convergence” 2017, vol. 39, no. 6.
- Klumpp M., *Logistik und demografischer Wandel: Arbeitsmarkt, Arbeitsbedingungen, Entwicklungsrisiken und Handlungsoptionen der Fahrberufe in Deutschland*, Hamburg 2014.
- Kohler H.P., Billari F.C., Ortega J.A., *The Emergence of Lowest-Low Fertility in Europe During the 1990s*, „Population and Development Review” 2002, vol. 28, no. 4, s. 641-680, <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2002.00641.x>.
- Kołodkowski L., *Wież utracona*, [w:] L. Kołodkowski, *Czy diabeł może być zbawiony i 27 innych kazań*, Kraków 2006.
- Kurkiewicz J., *Teoria drugiego przejścia demograficznego jako koncepcja wyjaśniająca przemiany zachowań demograficznych społeczeństwa rozwiniętego*, [w:] *Spółeczno-ekonomiczne uwarunkowania procesów ludnościowych i kształtowania się potrzeb*, red. J. Kurkiewicz, B. Podolec, Kraków 2008.
- Lesthaeghe R., Willems P., *Is Low Fertility a Temporary Phenomenon in the European Union?*, „Population and Development Review” 1999, vol. 25, no. 2, s. 211-228, <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.1999.00211.x>.
- Lutz W., Skirbekk V., Testa M.R., *The Low-Fertility Trap Hypothesis: Forces that May Lead to Further Postponement and Fewer Births in Europe*, „Vienna Yearbook of Population Research” 2006, vol. 4, s. 167-192, <https://doi.org/10.1553/populationyearbook2006s167>.
- Masuda M., 教育費負担の比較分析, „The Journal of Population Studies” 2019, vol. 55.
- Matsui N., [基本方針による管理]と計画化:総合戦略と総合計画を事例に, „Journal of Public Policy Studies” 2017, vol. 17.
- Mayumi K.T., *Sustainable Energy and Economics in an Aging Population: Lessons from Japan*, Cham 2020, <https://doi.org/10.1007/978-3-030-43225-6>.
- McDonald P., *Low Fertility and the State: The Efficacy of Policy*, „Population and Development Review” 2006, vol. 32, no. 3, s. 485-510, <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2006.00134.x>.
- McDonald P., *Societal Foundations for Explaining Low Fertility: Gender Equity*, „Demographic Research” 2013, vol. 28, s. 981-994, <https://doi.org/10.4054/DemRes.2013.28.34>.
- Messerschmidt R., *Aussterben vertagt? Demografischer Wandel in der öffentlichen und wissenschaftlichen Diskussion*, Frankfurt am Main–New York 2018.
- Moriizumi R., 出生分野の研究動向と展望, „The Journal of Population Studies” 2020, vol. 56.
- Mydel R., *Japonia w procesie przejścia od demograficznej dojrzałości do demograficznego schyłku*, Kraków 2016.
- Nishimura T., *Cross-Country Comparative Study on Achievement of Desired Number of Children: With a Focus on the Impact of Child Education Expenses*, [w:] *Low Fertility in Advanced Asian Economies*, red. S. Matsuda, Cham 2020, s. 61-77, https://doi.org/10.1007/978-981-15-0710-6_4.

- The Overselling of Population Ageing: Apocalyptic Demography, Intergenerational Challenges, and Social Policy*, red. E.M. Gee, G.M. Gutman, Oxford 2000.
- Paul Ch., Jaenichen S., Steinrücken T., *Demografischer Wandel in Deutschland und die Wirkungen auf Wirtschaftswachstum und öffentliche Finanzen*, Ilmenau 2008.
- Pickton D.W., Wright S., *What's SWOT in Strategic Analysis?*, „Strategic Change” 1998, vol. 7, no. 2, s. 101-109, [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1697\(199803/04\)7:2<101::AID-JSC332>3.0.CO;2-6](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1697(199803/04)7:2<101::AID-JSC332>3.0.CO;2-6).
- Population Ageing in Central and Eastern Europe: Societal and Policy Implications*, red. A. Hoff, Abingdon 2016.
- Pötzl A., *Demografischer Wandel und Verwaltungsorganisation*, München 2018.
- Putnam R.D., Garrett S.R., *The Upswing: How We Came Together a Century Ago and How We Can Do It Again*, New York 2020.
- Rizzo A., Kim G.J., *A SWOT Analysis of the Field of Virtual Reality Rehabilitation and Therapy*, „Presence” 2005, vol. 14, no. 2, s. 119-146, <https://doi.org/10.1162/1054746053967094>.
- Rockmann H., *Demografischer Wandel in Japan und Deutschland: Bevölkerungspolitische Paradigmenwechsel in der Familienpolitik*, München 2011.
- Salzmann T., *Wirtschaftspolitische Herausforderungen des demografischen Wandels*, Wiesbaden 2010, <https://doi.org/10.1007/978-3-531-92489-2>.
- Sander B., *Wohlstand sichern im demographischen Wandel: Die richtigen Aktien und Entscheidungen in Zeiten des globalen Wandels*, München 2016.
- Schumpelick V., *Demografischer Wandel und Gesundheit: Lösungsansätze und Perspektiven*, Freiburg 2014.
- Shirahase S., *Demography as Destiny: Falling Birthrates and the Allure of a Blended Society*, [w:] *Japan. The Precarious Future*, red. F. Baldwin, A. Allison, New York 2015.
- Slany K., *Socjo-demograficzne aspekty „syndromu opóźniania” i jego konsekwencje dla polityki społecznej*, „Roczniki Socjologii Rodziny Studia” 2006, vol. 17.
- Suzuki T., *Low Fertility and Population Aging in Japan and Eastern Asia*, Cham 2013, <https://doi.org/10.1007/978-4-431-54780-8>.
- Szarfenberg R., *Polityka publiczna – zagadnienia i nurty teoretyczne*, „Studia z Polityki Publicznej” 2016, t. 3, nr 1(9), s. 45-75, <https://doi.org/10.33119/KSzPP.2016.1.1>.
- Takegawa S., *家族戦略? 個人戦略と公共政策の狭間で*, „Japanese Journal of Family Sociology” 2013, vol. 25, no. 1, s. 43-51, <https://doi.org/10.4234/jjoffamilysociology.25.43>.
- Timonen V., *Ageing Societies: A Comparative Introduction*, New York 2008.
- Tkaczyński J.W., *Friedrich Naumann: berold niemieckiego imperializmu czy prekursor Unii Europejskiej?*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU” 2010, t. 18.
- van de Kaa D.J., *Is the Second Demographic Transition a Useful Research Concept Questions and Answers*, „Vienna Yearbook of Population Research” 2004, vol. 2, s. 4-10, <https://doi.org/10.1553/populationyearbook2004s4>.

Jan Wiktor TKACZYŃSKI – profesor zwyczajny w Instytucie Bliskiego i Dalekiego Wschodu UJ. Zajmuje się badaniem porównawczym prawa i polityki ochrony środowiska naturalnego Chin w świetle standardów Unii Europejskiej ze szczególnym uwzględnieniem Niemiec oraz transformacją polityczną i gospodarczą państw Azji Wschodniej w kontekście globalizacji.

Joanna M. GUZIK – adiunkt w Instytucie Bliskiego i Dalekiego Wschodu UJ. W badaniach koncentruje się na współczesnym społeczeństwie japońskim i koreańskim w kontekście zmian kulturowych i demograficznych, polityce imigracyjnej Japonii, Korei Południowej oraz Polski.

Maciej PLETNIA – adiunkt w Instytucie Bliskiego i Dalekiego Wschodu UJ. Jego zainteresowania badawcze obejmują m.in. zagadnienia dotyczące rozwoju współczesnego społeczeństwa japońskiego na tle innych państw Azji Południowo-Wschodniej.